

8. К итогам сбыта сахара в 1924-25 операционном году // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3. – С. 170-176.
9. Кабанов В.І. Виробничо-технічні зв'язки України і Німеччини в 1922-1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.02 – “Всесвітня історія” / В.І.Кабанов. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.
10. Кауфман М. Итоги и перспективы внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 76-94.
11. Коломойцев П. На путях к общественной торговле // Хозяйство Украины. – 1927. – №10.
12. Копелев З. Достижения сахпромышленности, в частности Харьковского отделения Сахаротреста к десятой годовщине Октябрьской революции // Хозяйство Украины. – 1927. – №10.
13. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918-1933 рр. / Н.В.Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.
14. Левенштейн М., Швайцер И. Украинская маслособойная промышленность и мероприятия по ее укреплению // Хозяйство Украины. – 1927. – №8-9.
15. Лерман И. Украинское хмелеводство и мировой рынок хмеля // Хозяйство Украины. – 1927. – №10. – С. 130-138.
16. Либерман С. Мясной вывоз Украины // Хозяйство Украины. – 1926. – №2-3.
17. Мировая продукция сахара в 1921-1922 г. // Внешняя торговля. – 1922. – №27.
18. Мировой сахарный рынок // Внешняя торговля. – 1922. – №3.
19. Онуфриев В. Масленный кризис и масличные культуры Украины // Хозяйство Украины. – 1928. – №5.
20. Основные начала регулирования внешней торговли // Внешняя торговля. – 1924. – №30.
21. Совалов А. Экспорт сельско-хозяйственных продуктов в первом полугодии 1924-25 хоз. года // Внешняя торговля. – 1925. – №29-30.
22. Статистика. Основные показатели состояния мирового хозяйства // Хозяйство Украины. – 1925. – №1/2.
23. Статистический бюллетень 1925 г. – №3.
24. Хейфец Л.М. К вопросу о планировании и динамике нашей внешней торговли // Плановое хозяйство. – 1925. – №12. – С. 65-80
25. ЦДАВО України.
26. ЦДАГО України.
27. Ю.Г. Импорт сахара // Внешняя торговля. – 1925. – №39.

*Прохоренко О.А.
НПУ імені М. П. Драгоманова*

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ ТА ПОБУТУ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ МІСТА ХАРКОВА В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1955 РР.)

У статті висвітлено та проаналізовано життя та побут науково-педагогічної інтелігенції міста Харкова в післявоєнний період (1945 – 1955 рр.): фактичний рівень матеріально-побутового забезпечення, житлові умови та умови науково-педагогічної праці, суспільні настрої викладачів ВНЗ м. Харкова.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, якість життя, соціально-побутове становище, житлові умови, суспільні настрої.

Прохоренко О.А. *Качество жизни и быта научно-педагогической интеллигенции в послевоенный период(1945-1955 гг.).*

В статье исследовано и проанализировано качество жизни и быта научно-педагогической интеллигенции в послевоенный период(1945-1955 гг.): фактический уровень материально-бытового обеспечения, жилищные условия и условия научно-педагогического труда, общественные настроения преподавателей ВНЗ г.Харькова.

Ключевые слова: професорсько-преподавательские кадры, уровень жизни, качество жизни, социально-бытовое положение, жилищные условия, общественные настроения.

Prokhorenko O.A. *Quality of life and way of life of the the scientific-pedagogical intelligentsia (1945-1955).*

The article is devoted quality of the life and way of life of the scientific-pedagogical intelligentsia (1945-1955): standard of living, quality of the life, social-household well-being, housing conditions, the teachers's public moods of universities of Kharkiv.

Keywords: the scientific-pedagogical intelligentsia, standard of living, quality of the life, social-household well-being, housing conditions, public moods.

Навряд чи можна серйозно говорити про загальні підсумки розвитку історії науки без урахування того, що робилося на місцях, де давно склалися і добре зарекомендували себе відомі наукові центри зі своїми школами, дослідницькими напрямками й освітніми традиціями. Серед них визначне місце посідає м. Харків – один із крупних культурних і наукових центрів України. За радянських часів Харків посідав третє місце у СРСР (після Москви та Ленінграду) за кількістю ВНЗ (вищих навчальних закладів).

На початку ХХІ ст. відчувається гостра потреба озирнутися на шлях, що пройдено, підсумувати діяльність та побут харківських педагогів. Особливо це стосується повоєнного десятиліття, коли зі всією очевидністю проявилися суперечності у розвитку радянського суспільства. Друга світова війна загострила велику кількість соціально-побутових проблем, що постали перед усім населенням УРСР.

Враховуючи *актуальність*, наукове та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення в літературі, автор ставить за *мету* висвітлити та проаналізувати якість життя та побуту науково-педагогічної інтелігенції міста Харкова в післявоєнний період (1945 – 1955 рр.)

Новітні тенденції розвитку історичної науки на сучасному етапі пов'язані з зростанням уваги до повсякденної історії, що цілком відповідає сучасним завданням розвитку історичних знань. Реалії тієї чи іншої епохи виявляються при вивченні деталей людської буденності. Історія повсякденності складає важливий компонент системного висвітлення минулого – відомо, що не тільки людина “проходить” скрізь час, але і час пронизує “людину”.

Протягом довгого часу історики в основному концентрували свою увагу на економічних і політичних аспектах історії. Історія повсякденності – відносно нова для нас область історичних досліджень, яка лише в останній час отримала розповсюдження в українській історіографії. На сьогодні, нажалі данні про рівень та якість життя науково-педагогічної інтелігенції можна знайти лише в неофіційних даних або архівних документах, які довгий час вважалися “цілком таємними” та поодиноких споминах.

Історія повсякдення як напрям української історіографії охопила вже значну кількість суспільних відтінків, досліджено повсякденність окремих соціальних груп: міських жителів (В.Вовк, В.Дудник, О.Ісайкіна, О.Ткаченко та ін), робітників (Л.Хойнацька, О.Янковська). [1] Аналіз історіографії засвідчує, що проблема досліджена недостатньо. Вона фактично не розроблена ні в дисертаційному, ні в монографічному вимірах, чим і привернула увагу автора.

З'ясування важливих проблем повсякденної історії науково-педагогічної інтелігенції післявоєнного періоду не було б повним без аналізу впливу Другої світової та Великої Вітчизняної воєн на їх долю. Під час Німецько-радянської війни значна частка професорсько-викладацьких кадрів пішла в ряди Червоної Армії, частина на Схід, частина залишилась на окупованій території. Багато ВНЗ Радянської України евакуювались в глиб країни, а частина з них тимчасово припинили свою роботу.

Із УРСР було евакуйовані 33 вищі учбові заклади, в тому числі із Дніпропетровської області – 5, Київської – 5, Харківської – 9 [2]. Водночас, із відомостей Наркомату освіти УРСР про діючі установи, евакуйовані за межі УРСР станом на 1942 р. в евакуації діяло лише 4 вищі навчальні заклади, серед них: Об'єднаний Український державний університет (Київський і Харківський) в місті Кзил-Орді, Одеський держуніверситет в м. Майкопі, Одеський педінститут в м. Майкопі, Харківський педінститут іноземних мов в м. Маршгадті [3].

Тяжка участь випала на долю науково-педагогічної інтелігенції Харкова за роки війни. З попередніх даних уповноваженого всесоюзного комітету в справах вищої школи при РНК СРСР по м. Харкову про винищення німецько-фашистськими загарбниками радянської інтелігенції говориться, що академік А.Бекетов, професор С.М.Семілетов, А.П.Коржіков, А.І.Раздольський, Ф.Н.Орлов і багато інших наукових робітників загинули від голоду. Професор, доктор Н.М.Єфрос розстріляний разом з матір'ю, професори В.П.Недохлебов, Д.М.Шевандін, Д.С.Ростовцев заарештовані гестапо разом з сім'ями і пропали безвісті. Це далеко не повні дані про фашистські злодіяння в м. Харкові по вищим навчальним закладам [4].

Для кожного колективу вищого навчального закладу, після вигнання німецьких військ з території України, відновлення викладацької роботи починалось в різний час. Лише 23 серпня 1943 року м. Харків було звільнено від німецьких військ, але вже 1 листопада 1943 р найпершим серед ВНЗ України поновив навчальний процес Харківський університет. В якому, як згадує професор І.К.Рибалка, на той час навчалось 355 студентів і працювало 98 викладачів, у тому числі 16 професорів і 37 доцентів [5].

У міру повернення до мирного життя в Україні чисельність науково-педагогічної інтелігенції на визвольній території зростала. 10 травня 1944 р. учені Харкова звернулися до всіх учених України з закликом – повністю відновити учбову і наукову роботу всіх вищих учбових закладів і науково-дослідних установ Української РСР [6].

Неможливо розглянути повсякденне життя людини не звернувши увагу на її матеріально-побутове забезпечення. Значна кількість ВНЗ Харкова розпочала роботу в 1943 р. тобто до введення нормованого забезпечення населення, тому громадянам доводилось забезпечувати себе всім необхідним самостійно. Наприклад, при ознайомленні з матеріально-побутовими умовами інтелігенції Харкова, яка залишилась

на окупованій території було відмічено, що вимоги з боку інтелігенції були невеликі – “надати негайно роботу та забезпечити продуктами харчування /хлібом/ [7]”.

В 1944 р. в Україні було введено карткову систему, яка, звичайно, не забезпечувала повноцінного харчування професорсько-викладацьким кадрам, але надала змогу отримувати хоча б якісь продукти. Альтернативою картковій системі і закритому розподілу були також державні комерційні магазини, в яких можна було купувати товари без карток, але за більш високими цінами, що було по суті державною спекуляцією. Товари широкого вжитку – мило, сіль, сірники тощо були також майже недоступними для пересічного городянина. Науково-педагогічна інтелігенція, як правило, отримувала картки II категорії. Норми відпуску продуктів по цих картках різнилися, наприклад, тим, що денна порція хліба по картці I категорії становила 800 грамів, а II-ї – лише 600. Ціни на продукти по картках були порівняно низькими і фіксованими. Щодо інших продуктів, крім хліба, то по картці викладач вищого навчального закладу, наприклад, міг отримати щомісяця на одну особу: м'яса 180 грамів, жиру й цукру – по 400 грамів, круп і макаронних виробів – 1 кг 200 грамів. Ці продукти не вирішували проблеми скрутного матеріального становища, але певним чином підтримували прожитковий мінімум.

Для того що уявити весь жах продовольчої проблеми у місті Харкові, доцільно заглянути у кореспонденцію студентів і викладачів того часу. Наприклад, в процесі перегляду цензурою поштової кореспонденції, яка надходила з міста Харкова було виявлено 80 листів студентів, що описували матеріально-побутові умови життя викладачів та студентів. Так одна із студенток повідомляла: “Ти не можеш собі уявити, як я розчарована у навчанні і в усьому на світі. Адже ці представники високого становища в суспільстві у нас в інституті голодні, як вовки. Взяти хоча б наших викладачів німецької мови. ...Зараз їм доводиться стояти в черзі за 500 грамів хліба також як і студентам”[8]. Отже, замість плідної науково-педагогічної роботи вони змушені були простоювати в чергах, для того щоб не померти від голоду. Повоєнну розруху, труднощі відновлення народного господарства ускладнила жорстока посуха 1946 р. Як наслідок, населення України мали продовольчі труднощі. Серед міст, що найбільше постраждали були ті, що розташовані у східній частині країни.

Зважаючи на те, що в післявоєнні роки в магазинах частими були перебої з продуктами харчування більшість представників професорсько-викладацького складу намагалися мали індивідуальні городи. Вони були змушені вирощувати картоплю, квасолю, овочі на городах, тому що продуктове забезпечення не давало змоги нормально прохарчуватися викладачам ВНЗ та членам їх сімей. Наприклад, професор Харківського сільськогосподарського інституту І.О.Яхонтов в перші післявоєнні будні не одержуючи хліба, харчувався лише овочами та квасолею з власного городу [9]. Важливим заходом щодо зміцнення матеріально-побутової бази науково-педагогічної інтелігенції була організація підсобних господарств при вищих навчальних закладах.

Потрібно зазначити, що пропускна спроможність більшості вузівських їдалень залишалась недостатньою, що призводило до їх перевантаження; вони були погано забезпечені посудом, обладнанням. Значна частина столових ВНЗ була недостатньо забезпечена посудом, ложками, виделками та іншими столовими інструментами. Також в деяких ВНЗ діяли буфети, які мали сприяти поліпшенню продовольчого забезпечення

викладачів та студентів. Так, в Харкові, де діяло 17 ВНЗ Міністерства Вищої Освіти СРСР буфети організовано тільки в 8 ВНЗ [10]. Поряд з цим, ціни, як правило в вузівських буфетах були майже в два рази вищими ніж на ринках.

В УРСР протягом повоєнного десятиліття існували перебої з одягом та взуттям для населення. Їх, як і продукти, видавали по картках. Але карткова система не могла достойно вдягнути професорсько-викладацький склад ВНЗ. Більшість науково-педагогічної інтелігенції не мали засобів гігієни, належного одягу тощо. Після війни існував розподіл дефіцитних промтоварів (взуття, галоші, готовий одяг, білизна тощо) за талонами, що видавалися для професорсько-викладацьких кадрів профспілковими організаціями вищих навчальних закладів. Професорсько-викладацькі кадри, які залишились на окупованій території після численних переїздів та розпродажу свого майна, щоб якось вижити залишилась в злиденному стані. Відома в Харкові доцент філологічного факультету університету В.П.Невзорова, яка у період німецької окупації в місті жила лише на кошти від продажу особистих речей та книг і була примушена переселятися з квартири на квартиру, внаслідок чого втратила все своє майно і мала єдину сукню. Взуття ж було в край пошарпаному стані, калош не було зовсім [11]. Потрібно зазначити, що такі випадки були непоодинокими.

Для того щоб якось покращити матеріальний стан професорсько-викладацького складу у перші дні після визволення Харкова був влаштований розподіл одягу та взуття між науковцями й викладачами майже на 1 млн. крб. який мав неабияке значення. Однак сучасні дослідники вважають, що цей факт був, швидше винятком з правила, ніж правилом [12]. В післявоєнний період професорсько-викладацький колектив Харківського держуніверситету мав гостру потребу в одязі та білизні [13]. Водночас, в післявоєнний період висловлювати невдоволення було небезпечно, адже критика влади розцінювалась як “ворожі прояви”, тому більшість представників науково-педагогічної інтелігенції мовчки виносили весь тягар матеріальної скрути.

Повсякденність в післявоєнні роки запам'яталася сучасникам в сіро-зеленому кольорі шинелей і гімнастерок. Непоодинокими були випадки, коли необхідне вбрання шили із старих залежаних речей, постільних простирадл, чоловічих піджаків і брюк, власники яких не повернулися з війни. Наприклад, в 1951 р. суконні брюки коштували 320 крб. [14]. Між тим при мінімальній заробітній платі професорсько-викладацьких кадрів в 1000 крб., які не мали вчених звань і ступенів ці брюки були занадто дорогими і забирали більше третини місячного окладу.

Як показав аналіз матеріалів, матеріально-побутове становище науково-педагогічної інтелігенції Харкова в післявоєнне десятиліття було складним. Дефіцит якісних товарів народного споживання й недоліки в організації торгівлі і сфери послуг, громадського харчування відбивалися на добробуті, зручностях і комфорті, і, зрештою на настроях професорсько-викладацьких кадрах, їх педагогічній і науковій активності. Черги в післявоєнний період стали ознакою епохи, в них сварилися і билися, знайомилися і закохувалися, в них дізнавалися про останні новини, проживали значний відрізок життя.

Оскільки основою життя є місце, де людина мешкає, відпочиває від роботи та проводить найбільшу частину свого буття, не можна висвітлити повсякденне життя

тогочасної науково-педагогічної інтелігенції, не розглянувши одну з нагальних проблем всіх часів – житлове питання, що включає в себе по-перше саму наявність житлової площі, його умови, якість, квадратуру, зовнішнє і внутрішнє оформлення. Майже на всій території України відбувались бойові дії, було зруйновано сотні населених пунктів, знищено 40 млн. м² житла – 50% попереднього житлового фонду, майже 10 млн. чоловік залишилися без даху над головою [15]. Загальний стан, був надзвичайно злиденим: розруха, голод, чимало людей жили в бараках, землянках, пристосованих під житло виробничих спорудах, нерідко без найнеобхідніших для існування речей. Після війни лише незначна кількість приміщень житлового, громадського та комунального призначення була придатна до користування. Для кожної людини в зазначений період допускалось мати не більше 6 м² жилої площі. На території України, де відбувались бойові дії дозволялось займати в середньому 4 м² на кожну людину. Але це також залежало від складу сім'ї та житлової площі квартири, квадратура могла бути більшою або меншою [16].

В післявоєнні роки продовжилась практика так званого ущільнення житла, суть якого полягала в тому, що до власників окремих впорядкованих квартир підселяли інших жильців, тобто створювали комунальні квартири. Після війни більшість населення України проживало в комунальних квартирах, де на сім'ю, як правило, надавалась одна кімната, а кухня, ванна, туалет були загальними. “Іноді кімнати не мали перегородок, і різні сім'ї відмежовувались один від одного лише простиррадлами, які звішувались зі стелі” – відзначає Дж.Хоскінг [17].

Потрібно зазначити, що “житловий голод” торкався всіх представників науково-педагогічної інтелігенції, навіть відомих професорів. Наприклад, в Харківський університет було запрошено професора Братуся, професора Юшкова, професора Іванова, професора Шелепакова, професора Москаленка, академіка Лейпунського. Це були фахівці без яких університет не міг проводити роботу в новому учбовому році. Поряд з цим всі вони були приїжджі і потребували квартир. Натомість, Університет квартир не мав, тому що рішення РНК УРСР від 12 липня 1944 р. № 784 про надання університету 15 квартир, не було виконано Міськрадою. Такий скрутний стан з квартирами привів до того, що ряд професорів і доцентів, запрошених восени для науково-педагогічної роботи в Університеті, залишили роботу, тому що їх не було забезпечено квартирами [18].

Надії науково-педагогічної інтелігенції країни на те, що по завершенні найтяжчих 40-х рр. XX ст. житлове питання буде вирішено не виправдались. В повній мірі, не було вирішено житлову проблему щодо професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ і в 50-х роках XX ст. В країні темпи зростання житлового фонду відставали від росту міського населення, а середня житлова площа на одну особу в 1955 р. складала лише 6 м², такий показник був в 1,5 рази нижчим від встановленої санітарної норми.

Складна ситуація склалася в країні у той час з будівництвом житла для професорсько-викладацького складу вузів. Слід відмітити, що республіканський уряд не завжди проявляв турботу по вирішенню житлових питань, зобов'язуючи в цьому будівельні місцеві організації. Мізерні асигнування, які виділялися на будівництво житлових будинків не давали змоги вирішувати назрілі проблеми. Наприклад, Харківському державному університету на будівництво житлового будинку на 60

квартир для викладачів в 1957 р. потрібно було 5,4 млн. крб., а обсяг робіт запланованих склав лише 0,7 млн. крб., що становило лише 13% від потрібної суми.

В докладній записці про стан Харківського Університету ім. М.Горького вказувалось: “житлово-побутові умови професури вкрай важкі. Професорсько-викладацький колектив університету, який повернувся з Кзил-Орди нараховує 160 осіб, з них заслужених діячів науки – 3, академіків – 1, членів кореспондентів академії наук – 4 особи, професорів – 40 осіб. Для реєвакуйованих із Кзил-Орди університет отримав 40 квартир, тобто тільки для третини викладачів хто повернувся. Всі ці квартири вимагають ремонту та склити вікна. Крім того, для забезпечення мінімальних умов для роботи необхідно видати кожній сім’ї хоча б по одному столу, одному ліжку, одній шафі і п’яти стільців [19].

Якщо проаналізувати відомості про стан матеріально-побутового забезпечення науково-педагогічної інтелігенції, то стає зрозумілим, що протягом першого післявоєнного десятиліття він був вкрай незадовільним. Науково-педагогічній інтелігенції Харкова, яка пережила війну довелося розпочинати мирне життя в складних умовах повоєнної розрухи. Міста були позбавлені нормального водопостачання і електроенергії, більшість з них не мали каналізаційної системи. Однією з невирішених соціально-побутових проблем полягала в тому, що основний склад учених не був належним чином забезпечений житлом. Частина професорсько-викладацьких кадрів по закінченні війни залишилась на вулиці, зіткнувшись з не правовими діями квартирних відділів. Через дефіцит житла одна частина викладачів змушена була оселятися на своїх робочих місцях в аудиторіях, лабораторіях та інших приміщеннях вищих навчальних закладів. Інші представники професорсько-викладацьких кадрів проживали в відомих на той час комунальних квартирах.

Не менш важливою стороною повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції є умови праці та стосунки, що складаються на робочому місці. Потрібно зазначити, що стан забезпечення умов праці впливає на характер роботи викладача у ВНЗ і на ставлення до неї. В Україні після Німецько-Радянської війни не було жодного вищого навчального закладу який би не постраждав від німецьких військ. В Україні тільки 15 педагогічних та учительських інститутів, учбові корпуси яких збереглися, мали необхідну базу. Інші ж 39 педагогічних ВНЗ і всі 6 університетів потребували повної або часткової відбудови учбових площ [20]. За умов, коли бракувало елементарних, необхідних для науково-педагогічної роботи речей, розпочинався навчальний процес в вищих навчальних закладах республіки. Професорсько-викладацький склад ВНЗ одразу включився в першочергові відбудовні роботи. В серпні 1943р. в одну з райрад Харкова прийшли близько 50 представників інтелігенції, які запропонували свої послуги по відбудові міста. Професор Д.Ф.Ломакін, зокрема, зазначив: “Ми нікому не були потрібні в період окупації. Тепер у всіх з’явилася енергія для роботи” [21]. В Харківському державному університеті ім. О.М.Горького протягом 1945 р. силами викладацького персоналу було відремонтовано біля 400 м² даху і заklenня вікон загальною площею біля 300 м², відновлено електропроводку, водогін і дано газ ряду лабораторій [22]. Основною проблемою для вищої школи УРСР після закінчення війни був гострий брак приміщень для проведення навчального процесу та розгортання науково-педагогічної

діяльності викладачів. Наприклад, в звіті про роботу ВНЗ за 1946 р. зазначалось: “майже всі вузи УРСР мають гострий недолік в учбовій площі.

У ході розгортання навчального процесу викладачам доводилось зіткатись з різного роду проблемами. Після закінчення війни для проведення науково-педагогічної роботи викладачів бракувало елементарних приладів, паперу, ручок та олівців. Так, в докладній записці про стан Харківського Університету ім. М.Горького, говорилось що із за недостатньої кількості стільців, їх завжди приходилось переносити із однієї аудиторії в іншу [23]. Також, в Харківському університеті у всіх приміщеннях не були приведені в належний стан водопровід, каналізація і освітлювальна система [24].

Таким чином, з огляду на те, що після війни матеріально-технічна база ВНЗ Харкова була дуже пошкоджена, професорсько-викладацьким кадрам доводилось приймати безпосередню участь у відбудові зруйнованих кабінетів, лабораторій, бібліотек, приладів тощо. Брак елементарних приладів для проведення науково-педагогічної роботи значно ускладнював учбовий процес. Значно важче для науково-педагогічної інтелігенції було працювати взимку, незадовільне опалення приміщень, перебої з світлом і водою створювали нестерпні умови праці.

Загалом якість життя професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ України у повоєнний період не відповідали їх життєвим потребам. Повсякденне життя проходило в надзвичайно складних умовах.

Використана література:

1. Вовк В. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ ст.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2007.; Дудник В. Відбутова міського господарства України у 1943–1950 рр.: Автореферат дис. ... к.і.н. – К., 2004.; Ісайкіна О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб.ст. – Вип.8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 207–212.; Ткаченко О. Проблема побутового обслуговування міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М.Даниленко – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 7. – С.415–421.; Яновська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР)// Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб.ст. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 326–345.
2. Чуткерашвили Е.В. Кадры для науки. (Специалисты высшей квалификации в СССР и в капиталистических странах). М.: “Высшая школа”. – 1968. – С.101.
3. Історія української культури. Збірник матеріалів і документів. – К.Вища школа., 2000. – С. 33.
4. Там само. – С. 70.
5. Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. –Х.: Основа, 1999. – С. 22.
6. Історія української культури. Вказана праця. – С. 209.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Арк. 53.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 871. – Арк. 210.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Арк. 54.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 1078. – Арк. 57.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 52. – Арк. 49.
12. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – К.: Ін-т Іст. України

- НАН України. – Кн. 3. – 1994. – С. 129-130.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 51. – Арк. 8.
  14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 76. – Арк. 138
  15. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.(1945-2000 рр.). – К., 2003. – С. 31.
  16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Спр. 29. – Арк. 87.
  17. Хоскінг Дж. История Советского Союза. 1917-1991. – Смоленск: "Русич", 2001. – С. 310.
  18. ЦДАВО України. – Ф. р-2. – Оп. 7. – Спр. 2766. – Арк.113.
  19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 535. – Арк. 8.
  20. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 137. – Арк. 16.
  21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 110. – Арк. 195.
  22. Історія української культури. Вказана праця. – С. 210.
  23. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 535. – Арк. 7.
  24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 51. – Арк. 2.

Білан С. О.
*Національний університет біоресурсів
 і природокористування України*

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ

В статті висвітлено соціально-демографічні наслідки Голодомору 1932-1933 рр. в Україні на основі аналізу різноманітних джерел і архівних матеріалів.

Ключові слова: колективізація, голодомор, сільське господарство, демографічні наслідки.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Політичні та соціально-економічні зміни, які відбулись в Україні після здобуття державної незалежності значно вплинули на всі сфери життя українського населення. Зокрема, на підтримку ініціатив громадськості, українська влада прийняла низку рішень щодо вшанування пам'яті жертв і визнання Голодомору 1932-1933 рр. Геноцидом.

Голодомор 1932-1933 рр. – не історична минувшина, а незагойна фізична і духовна рана нашого народу, яка жагучим болем пронизує пам'ять багатьох поколінь. Говорити про минуле необхідно заради майбутнього, оскільки більшість українських дослідників Голодомору певні, що починаючи з 20-х рр. ХХ ст. відбувався злам історичної традиції нашого народу і тому багато рис, притаманних сьогоденню, не впливають безпосередньо з попередньої культури українців, адже зв'язок часів перервався. Події 1932-1933 рр. зруйнували не тільки соціально-економічний та побутовий уклад життя, а й викорінили культурні традиції українського народу та знищили їх носіїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема Голодомору як одна з живих і правдивих складових історії України є невичерпною та актуальною для широкого кола дослідників.